

Bene (Бене), református templom

Bene község a mai magyar határtól nem messze, Beregszásztól (Берегове) légvonalban mintegy 12 kilométerre keletre, a Borzsova folyó jobb partján fekvő település. A település neve a Benedek személynévből rövidülhetett.¹ Lehoczky Tivadar forrásmegjelölés nélküli közlése szerint a falut 1269-ben *Bhene* néven IV. Béla egy oklevelé említette első ízben. Ebből megtudhatjuk, hogy Benét akkor Péter fia János és János fia Márton birtokolták. 1333-ban a pápai tizedjegyzékben is szerepel: a benei pap, Kelemen 3 garas tizedet fizetett.² Evvel szemben Győrffy György a település első említését 1337-re teszi.³

A falu jelentőségét bizonyosan növelte hídvám⁴ szedése is alkalmas fekvése, hiszen a beregi hegyek lábánál, egyúttal a síkság peremén húzódó, már a honfoglalás előtt, így a középkorban is folyamatosan használt keletnyugati irányú országút és a Borzsa folyó metszéspontjában települt. Ez az országút a stratégiai fontosságú sószállítás egyik ütőere is lehetett. A máramarosi sóbányákból nyugat, azaz Észak-Magyarország felé ez volt az időjárási viszonyoktól legjobban megkímélt, s egyben a legrövidebb útvonal. A Borzsa alkalmas volt a faúsztatásra, kisebb vízi járművek közlekedtetésére, halászatra, s vízimalmok⁵ telepítésére is. Jó okunk van feltételezni, hogy a Borzsa a középkori viszonyok között is hasonlóan fontos szerepet töltött be, mint a jól adatolt XVIII. század végén.⁶ A folyó egykor kiemelt szerepét az is bizonyítja, hogy tiszai torkolatánál Anonymus szerint már a honfoglalás előtt épült – Benétől mintegy 9 kilométerrel délnyugatra, ma Mezővári határában álló – földvárat, Borzsova várát, I. István Borzsova határvármegye központjává tette.⁷ A vár az 1241-es tatárdúlás során pusztulhatott el.⁸ Pusztulásával Bene szerepe felértékelődött, kisebb regionális központtá vált: az egeri püspökség területén fekvő Bereg megyei település a középkorban tizedszedő központ volt.⁹ Ezt bizonyítja – bár csak áttételesen – a király fent említett, 1269-es oklevele is, és a középkorban az átlagosnál kissé nagyobb alaprajzi méretű, igaz, általunk ismert kiterjedésében csak a XIV. században megépült temploma. A falu keleti végében, de éppen a fent leírt út és a folyó metszéspontjánál található templom kijelöli a középkori település egykori súlypontját is. Valószínű,

hogy a falu bal partja is lakott lehetett valamikor, ám ez a településrész – a bal part mélyebb fekvése miatt – a pusztító és gyakori áradások következtében egy idő után kiürült, és kialakult a jelenlegi településszerkezet.

A középkorban a falu egy része jobbágytelepülésként a szomszédos kovászói váruradalomhoz tartozott, kisebb részét pedig nemesi birtokok alkották. A község ismert és kiemelkedő birtokos családjai a XV. század végéig többek között a Kunt, a Pán, a Beregi Helele, a kusalyi Jakcs, az Imregi, a Cékei (Czekei), a Matucsinaí és a Drágfi családok voltak. 1461-ben Szilágyi Erzsébet is negyedrészen zálogjogon beiktattatik Jakcsi János benei birtokába.¹⁰

1. A templom északnyugatról (1906)

Arra, hogy a falu mikor tért az új hitre a XVI. században, nincs adat. Lehoczky Tivadar 1547-ből még egy Antal nevű plébánost említ monográfiájában, s az is jól ismert, hogy a környéket, így Benét is 1567-ben felégették a tatárok, lakóinak nagyobb részét elhurcolták. Negyvenhét telek vált lakatlanná, s csupán *öt népes ház* maradt.¹¹

A templom építésének idejéről írott forrást nem ismerünk, de a meglétét már feltételező 1333-as első adat alapján nagyon valószínű, hogy a mai épület előtt is már valamilyen kisebb templom állhatott itt. Ennek építési idejét, pontos helyét, kiterjedését és formáját – régészeti feltárások híján – nem ismerhetjük. A ma álló épület lejjebb megkísérelt datálása kapcsán is csak az 1864 és 1906 között azt vizsgáló topográfiai kutatók¹² által – leírásokkal, rajzokkal és fotókkal – rögzített, s mára már elpusztult vagy vakolattal eltakart részletekre, illetve a látható és felismerhető formai párhuzamokra hagyatkozhatunk. Sajnos az épület legutóbbi, 2001–2004 között megvalósult felújítása során sem történt meg a takart részletek feltárása, valamint az alapos falkutatás, ezért nem adhatunk végérvényesen helytálló építéstörténeti leírást a templomról (*1. kép*).

A keletelt templom a nyolcszög három oldalával záródó, 6 m belső szélességű szentélyéhez szélesebb, 8,05 × 16,30 m belméretű, téglalap alaprajzú hajó és támpillérekkel erősített, háromszintes homlokzati torony csatlakozik. A hajó, a szentély és a diadalív falvas-

2. A templomhajó és torony északról (1906)

3. Schulcz Ferenc 1864-ben készített felmérési rajza

tagsága egyaránt megközelítően 100 cm, míg a toronyé a földszinten mérve kb. 120 cm. Az épület legvaskosabb falszerkezete a hajó nyugati fala; ez mintegy 150 cm széles, és a toronytest keleti fala is ráül. A szentély északi falához egykor sekrestye is csatlakozott, amelyet a vallásváltás után lebontottak. Alapfalainak maradványai ma is láthatók.

A templomot kívülről különböző helyzetű és szerepű, részben lépcsős támpillérek támasztják. A szentélyfalak töréspontjaiban diagonális irányú támaszokat állítottak, amelyek az egykori szentélyboltozat oldalnyomását vették fel. A hajó és a torony nyugati sarkait ugyancsak átlós irányú támpillérek gyámolítják, amelyek a viszonylag vékony toronyfalak és a nyugati oromfal megtámasztásában játszanak szerepet. A templom koordinátarendszerében (XIX. századi szóhasználatnál *épszögben*) csupán két támpillért építettek a hajó keleti végfalának folytatásában; ezek elsősorban a diadalív oldalnyomását képesek semlegesíteni. Lehoczky Tivadar a hajó sarkaira épített támpillérből az azt egykor lefedő boltozatra következtetett. E tekintetben megfontolandó az a tény, hogy a hajó viszonylag hosszú hosszfalain nem található további külső támasz, amelyek nélkül a 8 m, tehát jelentős belső szélességű hajón boltozat semmiképpen nem állna meg.

A meglévő támpillérek jelzett funkciói is elég okot szolgáltatottak megépítésükre (2. kép).

A templom terméskő és téglavégyes falazattal épült, diadalíve, nyíláskeretei, lábazati- és párkányelemei, végül kis szentségháza viszont – a kor építési technikájának megfelelően – egyöntetűen faragott kőelemekből készültek.

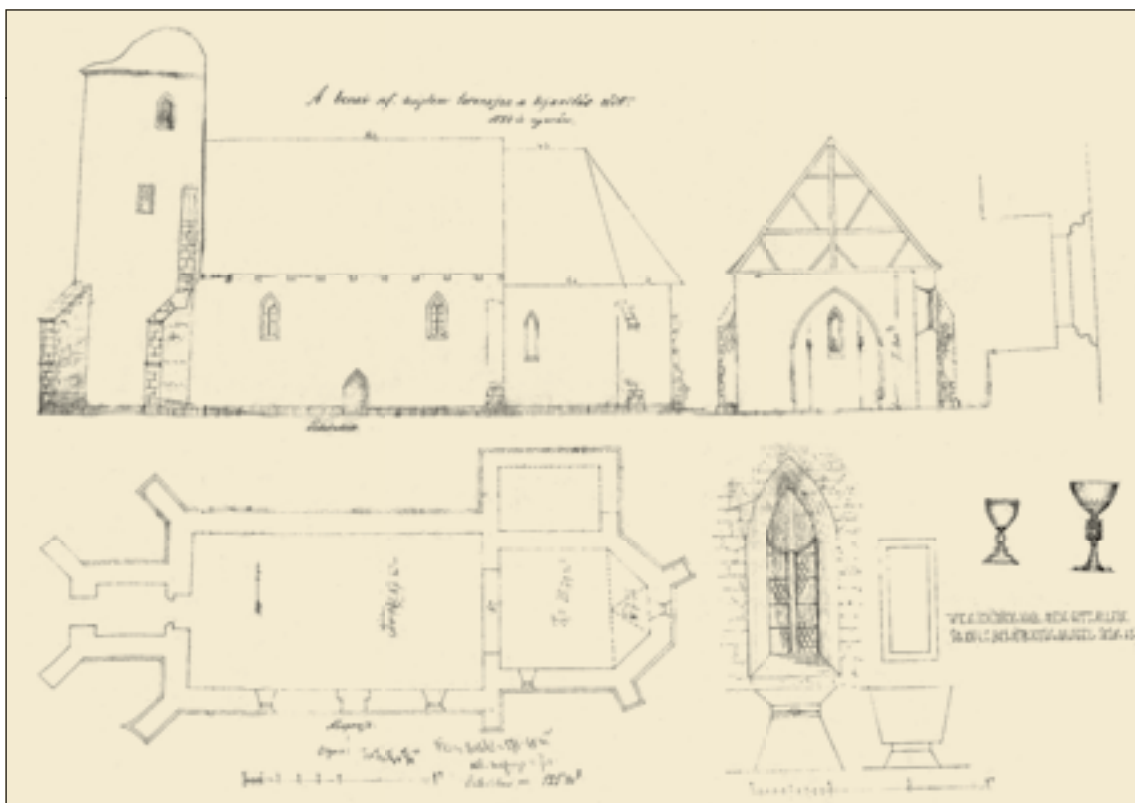
A jó kétszáz éven át népszerű alaprajzi forma nehezen teszi lehetővé a pontos kelteztést, s hogy a templom inkább a XIV. század közepén épült – és nem a következő századfordulón, netán a XV. század későbbi évtizedeiben –, azt a megismerhető részletek valószínűsítik.

A torony nyugati oldalának két alsó, déli oldalának első és a keleti oldal ablaka egyenes záródású, kőkeretes, többnyire szűk, de különböző méretű nyílások, ugyanakkor a legfelső szint viszonylag keskeny nyugati és déli ablakai enyhén csúcsívesek, az ívháromszögben karéjos záródással, végül az északi körablak négykaréjos és egy tömbből faragott. Gyanítható, hogy e három utóbbi ablakot – a gótikus építészet logikája, morfológiája szerint – eredendően nem a toronytestre szánhatták. Különösen a körablak helye szokatlan (3. kép).

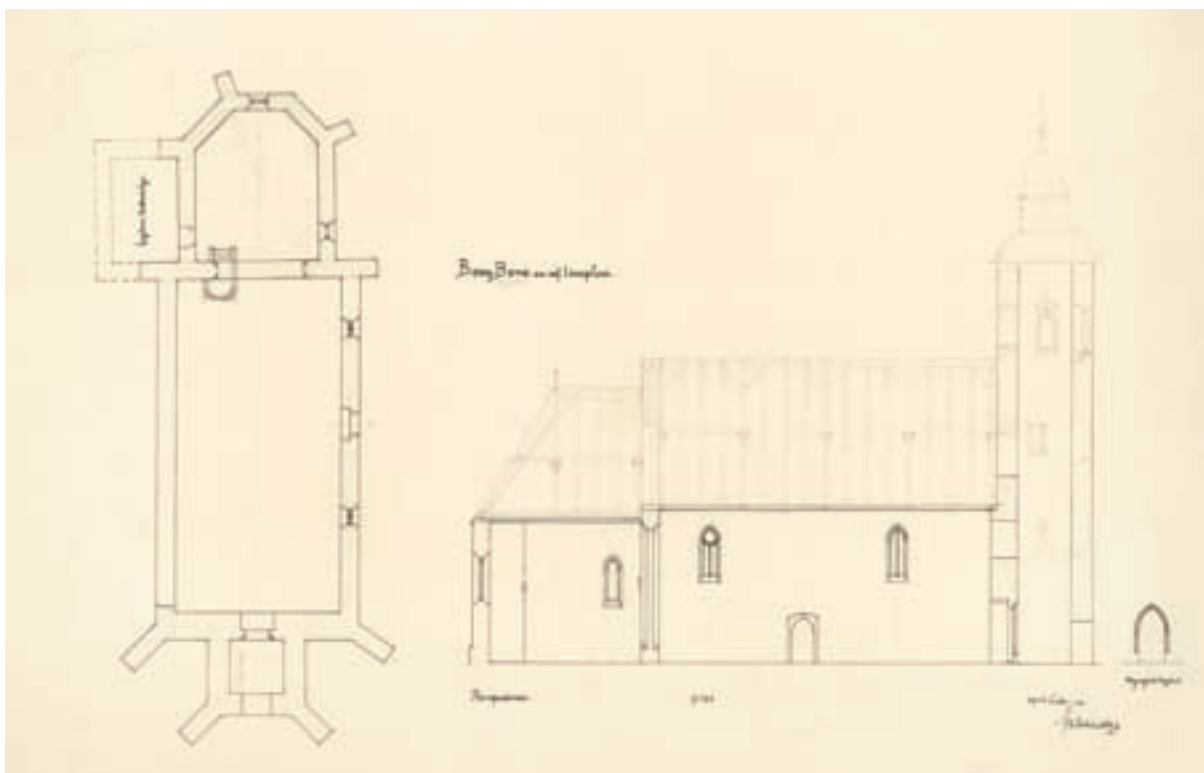
A szentély keleti és déli oldalain egy-egy csúcsívben záródó ablak található. A hajó déli oldalán két nem sokkal nagyobb méretű és ugyancsak csúcsíves, ám – Schulcz Ferenc 1864-es felmérése, az 1884-ben készült felmérési

rajz (4. kép), végül Sztéhlo Ottó 1906-os felmérése és fényképe szerint is – egykor kétosztatú és mérműves ablakok láthatók (5. kép). Az ablakok kőszerkezeteit (osztósudár, mérmű maradványok) 1906-ban részben visszabontották, bélétköveit elvakolták, így azok részleteire csak az archív képek alapján következtethetünk. Csak az állapítható meg nagy valószínűséggel, hogy az egykor az ívháromszögben lévő mérmű alulról körívvel zárult, az ilyen fegyelmezett szerkesztésű, gótikus ablakokat pedig leginkább a XIV. század derekára, esetleg második felére keltezhetjük. A közel hasonló szélességű szentélyablakok alapján az a feltételezés is megengedhető, hogy eredetileg azok is kétosztatúak lehettek (6. kép).¹³

A két látható középkori kapu – a déli és a nyugati – ugyancsak csúcsívvel záródik; kőkereteik szárkő-profiljait korábban felmérték. Jóllehet e profilrajzolat esetében is felfedezhetünk némi ellentmondást az eddig felvett adatokban,¹⁴ az azonban bizonyos, hogy Magyarországon ezek a kapuk is típusosan a XIV. század „termékei”. Megjegyzendő, hogy Schulcz és Lehoczky rajzain, valamint a déli oldalt mutató archív fényképen a déli kaput egykor keretező, valószínűleg csak a lábázat síkjáig „kiülő”, falazott kapurizalitra utaló adatok is leolvashatók.¹⁵ A torony ma ajtóval zárt „nyugati kapuja” – egyszerű csúcsíves, korábban ajtó nélküli, „üres” nyílás – nyitott előcsarnokba nyílt (7. kép).

4. A tervezett helyreállítás előtt készített rajz (1884, Daxner Andor ?)

5. Sztehlo Ottó 1906-os felmérési rajza

A középkori részletek vonatkozásában említeni kell még az egykori kisméretű szentségtartó fülkét, mely különösebb artisztikum nélkül, ám peremén az egykori ajtó széles hornyával, kis hengertagos profillal és csúcsíves záródásával az ablakok és a kapuk formavilágát jeleníti meg.

A további faragott kőrészletek a gótika egyszerű formakincséhez tartoznak, így ezek az épület pontosabb építési idejének megállapításához nem nyújtanak segítséget. Ezek közül a torony záró-, valamint a hajó és a szentély főpárkánya, továbbá a lépcsős támpillér vízvetője egyaránt horonytagozattal megszakított, 45°-os ferde síkkal kialakított kőelem. Ez a megoldás a XIV. század első harmadától a XV. század végéig szokásos volt. Hasonlóan „kortalan” – bár inkább szintén a XIV. századra tehető – a prizmáról induló, s a két oldalán élszedett kövekből emelt diadalív is.¹⁶ Még egyszerűbb a lábazati kiugrást lezáró kősor, amelynek külső élét egyszerű ferde síkkal képezték ki. E részletekről tehát csak annyit lehet mondani, hogy valószínűleg nagyrészt egy építési periódushoz köthetők.

A nyugati homlokzati toronynak az épület egészével történő egyidejű építésére vonatkozóan ugyanakkor kisebb kétségek fogalmazhatók meg, elsősorban az annak legfelső szintjén található három, karéjokkal áttört ablak, valamint a torony lábazatának a templométól kissé eltérő,

6. A templom délkeletről (1906)

kiseb kiugrású kialakítása és szerkezeti, falszöveti különbségei miatt. Azt, hogy a torony esetleg kicsit később is épülhetett a templom többi részénél, a rendkívül meredekre szerkesztett és magasra törő, első periódusú nyugati oromfal is jelezheti.¹⁷ Mindezek után megengedhető az a feltételezés, hogy a templomhoz a tornyot csak annak megépülése után néhány évvel, évtizeddel emelték. Ebben az elképzelt helyzetben a négykaréjos körablak is könnyen megtalálná a helyét „rózsaablakként” az egykori nyugati oromfal centrumában. Teoretikusan a torony két csúcsíves karéjos ablaka is elhelyezhető másutt a templomon (8. kép).¹⁸

7. Lehoczky Tivadar vázlata (1874)

Az épület datálását – véleményem szerint – alapvetően nem befolyásolhatja a torony egyik déli ablakának béléletében található ΗΕΛΕΛΕ 23 vagy НГЪЕΛΕ 23 felirat és a mellette bevéssett, 1458-as évszám.¹⁹ Ebben az esetben talán csak falfirkáról van szó. Az sem elképzelhetetlen, hogy a szentélyben egykor meglévő, konzolokról induló boltozatot is – melyről az archív fénykép és felmérési rajzok adhatnak némi elképzelést – oly gyakran előforduló megoldásként, utólag és ekkor építették meg. Sajnos e boltozat keltezését segítő részletekről (konzolkő formája, bordaprofil) az archív rajzokon és fényképen semmilyen megbízható adat nem olvasható le (9. kép).

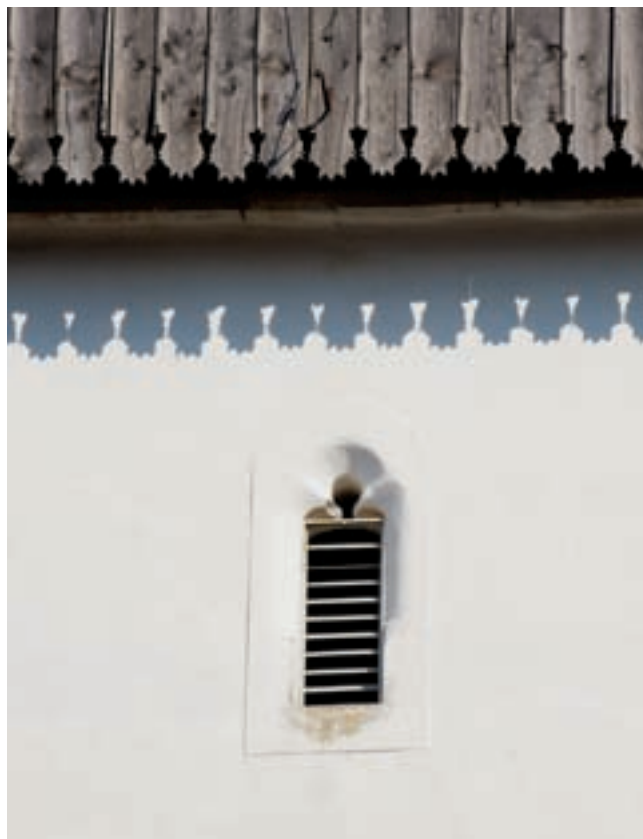
A templomban megismert, csúcsíves záródású nyílások és kőkeretek tehát eléggé egységes képet mutatnak ahhoz, hogy – legalábbis a hajó és a szentély vonatkozásában – a XIV. század derekára, talán második felére da-

táljuk ezek építését. A torony esetében ugyanakkor látunk esélyt annak igazolására, hogy azt csak utólag építették hozzá a templom testéhez, beépítve abba az oromfalban funkció nélkülivé vált és onnan kivett néhány ablakot.

Amennyiben – alaprajzi szerkesztés és méretezés, s a fent ismertetett részletek alapján – az épületet a környék néhány ismert és vele rokonítható templomának sorában szeretnénk kronológiailag elhelyezni, akkor előzményként a XIV. század elején épült Márokpapi és Vámosatya, s talán Kígyós templomait, követőiként pedig a huszti, a szőlősgyulai, a nagybereg, a csetfalvai, a kisszekeresi, a részben elbontott tarpai s a teljesen elbontott szőlősvérgárdói templomot lehetne példaként megemlíteni.²⁰

A templomépület leírását lezárva ismételten hangsúlyozzuk, hogy annak építési idejéről és esetleges építési periódusairól a fentebb megfogalmazottak csak egy részletes régészeti- és falkutatás során nyerhetnénk egyértelmű igazolást.

A templom középkori – reformáció előtti – képéhez hozzátartozott annak belső, figurális kifestése is. Először Henszlmann Imre számolt be a benei falképekről 1865-ben.²¹ Útitársaival Rómer Flóris és Schulcz Ferencsel 1864. szeptember 23-án járt itt,²² s ekkor készült Schulcz rajza is; a templom falképeit Rómer Flóris részletesen közzölte 1874-ben.

8. A torony nyugati oldalának felső szintű karéjos záródású ablaka

Rómer könyvében arról olvashatunk, hogy *csak csekély nyomok maradtak fenn egy úgynevezett Pietában, azaz egy fájdalmas Máriában, ki Krisztus hulláját tartja ölében. Ha e kép sztiljét tekintjük, könnyen találunk rajta némi hasonlatosságot a fekete-, és szőlős-vég-ardoiakkal. Ezen templomnak még külsőjén is látni, hogy a kövek választékai vörös színnel lettek kifestve.* A leírást Rómer, Henszlmann-ra hivatkozva kiegészítette még azzal, hogy *a látni egy kesergő, [...] sz. Máriát, (Pietá) mely a karnak a hosszahajó felé néző diadalív északi lábára van festve.*²³

A falképekről szóló következő híradásként Lehoczky Tivadar az épületről az 1876. október 20-án felvett műemléki törzsívén beszámolt arról, hogy *a templom északi falán a mészréteg alatt falképek találhatók; a diadalív északi szélén a vakolat lehullván, egész alakok tűnnek fel, jelesül a b. szűzet ábrázoló, ki ölében a holt megváltót tartja. A színek rajta elevenek. Kétségtelen, hogy az egész templom be volt egykor festve, amint hogy kívülről is a kőválasztékok vörös s a párkány feketére festet vonalai maiglan jól kivehetők.*²⁴ Lehoczky a megyéről szóló monográfiájában is visszatért a falképek ügyére. E szerint: *A csúcsívű diadalív északi falán a Madonna képe látszik, ki ölében a holt Megváltót tartja. Kár, hogy a kegyetlenség ezen a mészréteg alól feltűnt régi faliképet sárral bemázolá; hajdan a templom nemcsak belül, hanem kívülről is festve volt. [...]*

9. A templom szentélye (1906)

*az eresztély alatti párkány kőválasztékait vörös és fekete színnel festették le.*²⁵

1877-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentést kért a MIB-től a templom *művészeti jelentőségéről*, mert a tiszántúli református egyházkerület támogatásért folyamodott a templom helyreállításához. A bizottság néhány hónap múlva közölte – kikérve előzetesen az alispán jelentését a templom állapotáról –, hogy: *a benei templom késő korú és inkább durva alkotás levén, a bizottság nem véli célszerűnek maga részéről költséggel járulni annak restaurációjára.*²⁶ Henszlmann 1886-ban a magyarországi műemlékállományról készített osztályozásában a csúcsíves templomot, melynek falain képek nyomai látszanak, a *harmadrendű emlékek* közé sorolta.²⁷ 1905. szeptember 6-án Kiss Péter református lelkész kérte a MOB-ot, támogassa a templom helyreállítását, melynek tetőzetét, mennyezetét és tornyát az idő romboló hatása annyira megrongálta, hogy benne isteni tiszteletet tartani életveszélyeztetés nélkül tartani már nem lehet. Sztelho Ottó, a MOB másodépítésze 1906. február 24-én terjesztette be jelentését egy rajz és négy fénykép kíséretében. Mint írta: *A templom most vízszintes deszkamennyezettel ellátott XV. századbeli mű, miről a torony egyik déli ablakának felébe vésett évszám HEBELE 1458 is tanúskodik. Apszisa félnyolcszög. A torony fedele újabb kori. Mennyezete és fődélszékének egyes gerendái erősen korhadoznak, mely oknál fogva a politikai hatóság a templom használatát már eltiltotta. 3 szaruzata aláhúzott gerendával van alátámasztva, de ezek is meg vannak görbülve. A hajó északi falán fordul elő egy nagyobb repedés, falai egyébként épek. A boltvállak töredékei csak a szentélyben vannak meg. A hajó a toronyban lévő nyílásokból is itélve hajdan 1½ méterrel magasabb volt és egy fából készült zenekarzattal volt ellátva. Hogy a hajó eredetileg boltozva volt-e, vagy sem, csak a vakolat leverése után lenne biztosan megítélhető. Mennyezet kazettaszzerű festése jelentéktelen. Lehoczky Tivadar 1875-ben kelt törzsívén néhány felfedett falfestményről is tesz említést, ezek azóta már ismét bemészeltetvén, újbóli felfedésük nem járna sok eredménnyel. A még érintetlen helyeken a vakolat leverése alkalmával valószínűleg falfestmények még feltárhatók lesznek. A fedélszék és fedélzet valamint a mennyezet helyreállítása minden estre igen sürgős lévén az egyház Pum József gépészmérnök által készített új, alacsonyabb tetővel tervezett, másolatban ide mellékelte tervet és 2247 koronára számított költségvetést mutat be. A templom az alacsonyabb tető által külső műemléki jellegét teljesen elvesztendvén, tisztelettel javaslom, a tetőnek jelen alakjában való megújítását, a most sűrűn alkalmazott szaruzatok ép farészeinek felhasználásával, esetleges toldásokkal, vascsavarokkal való megerősítéssel, új lécezőst és zsindelezést, ezen kívül a Pum-féle költségvetésben nem számított, szentély és hajó közti tűzfalat felépíteni, vala-*

mint az ablakokat (3 db-ot) szükségesen rekonstruálni szintén az építési programba beveendőnek tartom. A MOB a jelentést 1906. április 25-én tartott ülésén megtárgyalta. A fedélszék, tető és mennyezet helyreállítását feltétlen szükségesnek tartotta, de nem az előterjesztett Plum-féle alacsonyabb, hanem a jelenleg is meglévő magasabb formában. Ennek megújítási költsége azonban a Bizottság javadalmát nem terhelheti, azt a fölöttes egyházi hatóságnak kell állnia.²⁸

A középkori részletek további kutatásának és helyreállításának a XIX. századi felújítások²⁹ már nem kedveztek, s az épület – az ismert történelmi változások következtében – hosszú időre a szakemberek látóköréből is kikerült.

A legutóbbi megújítást 2001 és 2004 között a templomot egymás után többször is pusztító árvizek kényszerítették ki. (Az áradás 2000-ben elöntötte a templomkeretet is, és kb. 1 m magasságban áztatta a falakat.) Ezeket a munkákat a magyar állam is jelentős mértékben támogatta az árvízi segélyprogram keretében, s abban magyar szakemberek is részt vettek. Az árvíz okozta károk helyreállításaként a templomban szivárgó, a belső falfelületeken két méter magasságban szárító vakolat készült, kicserélték a teljes padozatot, s az elázott berendezést is felújították. A templom vizesedése ezekkel a beavatkozásokkal kétségtelenül megszűnt, ám az árvízi veszély jövőbeni elhárításának feladata már az ukrán államra hárul. A fent leírt műszaki helyreállításnak további aggályos pontja a belső falszáritó vakolat előtt, restaurátori felügyelet nélkül megtörtént vakolatleverés. Nincs kizárva, hogy a fent ismertetett falképek egy része e hirtelen munka áldozatává vált. Ezt majd egy következő, immár szisztematikusan végzett újabb megújításhoz kapcsolt falkép kutatással lehet tisztázni (10. kép).

A templom helyreállításának részeként a templomra és tornyára új tető is került. A templom fölött az 1906-ban még álló és dokumentált, középkori jellegű tetőt rekonstruálták. Erre azért volt szükség, mert 1940-ben a tető leégett, s azt akkor ideiglenes jelleggel, igen lapos hajlással és bádoggal fedett tetőzettel pótolták. Ez a tető napjainkra mind műszakilag, mind pedig morálisan is elavult. A torony fölötti, XIX. századi, bádoggal fedett sisak cseréjét annak ugyancsak siralmas műszaki állapota indokolta. A helyreállítást vezető építész³⁰ a nyomokban még helyszíni adatokkal is igazolható egykori szerkezeti for-

10. A templom délkeletről helyreállítás után

ma, a galériás, mellvédés, négy fiatornyos sisak megépítése mellett döntött. Döntését egy helyszíni konzultáció is megelőzte. Ez a sisakforma az épületet meghatározó gótika vonalvezetésével kétségtelenül sokkal jobban harmonizál, s remélhetőleg arra ösztökéli majd az utódokat is, hogy az épületben lévő, fentebb ismertetett középkori értékeket a felszínre hozzák, s azokat bemutassák. E részletek helyreállításának támogatását már a templomról 1906-ban a Sztehlo Ottó, a MOB másodépítésze is sürgette, ám akkor hiába.

Ez – kellő anyagiak hiányában – fájdalmas módon legutóbb is elmaradt...

A színes fényképeket Mudrák Attila (8, 10) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ Fotótár: ltsz.: 010.655ND (1), 010.654ND (2), 010.656ND (6), 010.657ND (9); Forster Központ Tervtár, ltsz.: K 13453 (3), K 1531 (5), K 1530 (7); Budapesti Műszaki Egyetem felmérése (4).

JEGYZETEK:

¹ KISS 1988. I.: 194. Az orosz elnevezés (Добросиля) tanúsága szerint voltak, akik 1946-ban közvetlenül a latin bene (jó, áldott) szóból vezették le nevének eredetét.

² LEHOCZKY 1881/1882. III.: 66., 67. Lehoczky főként a leleszi premontrei konvent levéltárára, másodsorban a Bereg megyei levéltár, harmadsorban pedig a helyszínen begyűjthető adatokra támaszkodott tanulmányában.

³ GYÖRFFY 1963. 530.

⁴ LEHOCZKY 1881/1882. III.: 68. Egy 1543-ban keltezett irat a hídvám létét igazolja. Lehoczky megfogalmazása szerint: *Ugyanazon évben Mathuznay György, Pál és Gábor megintetik Kávási Kristóf huszti várnagyot azíránt, hogy az ő itteni vámjogukat erőszakkal ne bitorolja.*

⁵ LEHOCZKY 1881/1882. III.: 67. Egy borzsovai vízimalomról is van adat a középkor végéről. Ismét Lehoczkyt idézve: *1489. Matucsinai*

Miklós elzálogítva geszteli Oroszi Mihálynak benei, kovászói, kismuzsalyi, részbirtokait s a Szernye és Borsova vizeken levő malmok öt illetve részét 240 aranyfrton.

- ⁶ A folyó évszázadokon átívelő intenzív életét és fontosságát jelzi az első katonai felmérés (1763–1785) rajza – amelyen a templomtól alig száz méterrel délre vízimalmot jelöl, illetve a településhez tartozó leírás, mely a templom és a falu végén álló *Wirtschaus* rövid említésén túl, gondosan leírja a híd és a folyó jellemzőit, a vízjárás adatait, s a *Landstrasse* meglehetősen mostoha útviszonyait is. Végül említést tesz a XIII. század második felében, a tatárjárás után szász telepések révén – templomunk építésének idején tehát már virágzó – szőlőkultúráról. Talán érdemes szó szerint is idézni a Benére vonatkozó legfontosabb megállapításokat: *Bene. Vol. XXIX. Sect. 10. 2. A templom és a faluvégi fogadó elég jól meg van építve. 3. A mellette folyó Borsova (Borssa) körülbelül 60 lépés széles, több helyen 6–8 öl mély. A hidakon kívül sehol nem lehet átkelni, ezek a helységeknél elég jól meg vannak építve. A Borsova (Borssa) néha kiönt, és elpusztítja az egész környéket. [...] 6. Itt az országot esős időben, de kiváltképp tavasszal és ősszel, rossz, különösen az, amelyik a hidaknál elágazik, és Oroszin á vezet. Kovászóra (Kowacso) az út csak száraz időben járható, a Borsova (Borssa) áradásakor a hidak mellett, a tavacsákban a hegyek lábát is eléri, elvágja a közlekedést, de az innen elágazó ösvények lábát is, általában egyesével, járhatók. 7. A helységtől északra lévő szőlőhegyek az egész környék fölé emelkednek.* PÓK 1994. 93–94.
- ⁷ GYÖRFFY 1963. 535.
- ⁸ A tatárdúlás után Borsova megyét a területén létesült beregi erdőispánság szüntette meg, s a XIII. század végére kialakult Bereg vármegye, jelentős részében királyi uradalomként. GYÖRFFY 1963. 522–523.
- ⁹ GYÖRFFY 1963. 523.; KUBINYI 2000. 61.
- ¹⁰ LEHOCZKY 1881/1882. III.: 66–67.
- ¹¹ Uo., 68–69.
- ¹² Henszlmann Imre, Römer Flóris és Schulz Ferenc 1864-ben, Lehoczky Tivadar 1875-ben, Szehlo Ottó pedig 1906-ban járt a helyszínen.
- ¹³ A jövő kutatói számára további reményt nyújthat, hogy igen nagy valószínűsége van a déli homlokzati falban korábban elfalazott (ábrázolásokból sem ismert), még részleteiben ép ablakok előkerülésének. Ezen túlmenően is, a templom szentélyének északi falában rejtve bizonyosan van még egy kőkeret, mely az egykori sekrestyébe vezetett.
- ¹⁴ A templom nyugati kapujának profilját először Schulz Ferenc 1864-es rajzán ismerhetjük meg, amely némileg eltér az 1884-ben készített felmérés rajzolatától. A Schulz-féle ábrázolás szerint – mely meglehetősen elterjedt megoldás volt – a profil középső hengertagozatának egyik oldalán egy horonyba kivezetett kisebb hengertag, a másikon pedig a horony előtt egy lemeztagozat látható, addig az 1884-es felmérésen (egyébként a 2000 körül végzett – Veöreös András építész által vezetett – műegytemi felmérés adatához hasonlóan) a hengertagos középső elemet szimmetrikus módon mindkét oldalon egy lemeztagozat kíséri. A pontos profil letisztítás nélkül ma nehezen mérhető a későbbi időkben ráhordott mézrétegek miatt.
- ¹⁵ A lábazati síkig kiülő kapurizalit általában a késői romanika és a XIV. század első felének falusi építészében volt elterjedt. A környékről néhány – a XIII–XIV. század fordulóján épült – példát ismerhetünk (Csaroda, Vámosatya, Kismuzsaly stb.) Bene esetében a déli kapurizalitra egyébként Lehoczky Tivadarnak egy 1875-ben készített rajza is egyértelműen utal.
- ¹⁶ A közeli Kismuzsaly romtemplomának diadalíve, jóllehet még körívről zárul, ám keresztmetszeti profilja megegyezik a beneivel.
- ¹⁷ Könnyen elképzelhető, hogy a hajó vasos nyugati fala és a rendkívül meredek, gótikus oromfal egy torony nélküli nyugati homlokzat elemei voltak. A tornyot, a ma is ismert kőpárkánnyal lezárt, tehát előre meghatározott magassággal az oromfalra ráültetették, illetve belevágták abba. Az arányok megtartása érdekében – hogy tudniillik a tetőzet ne „nyelje el” a tornyot – az eredeti oromfal megtartásával ugyan, de már egy kissé alacsonyabb hajlásszögű, ám még mindig „gótikus” meredekségű fedélszékletet építettek. A helyreállítás során levert vakolat alatt a torony és a templom falazata a lábazat szintjén helyenkénti kötésben volt rakva, így e két épületrész egy időpontban történt megépítését nem lehetett egyértelműen eldönteni. A torony lábazatának kisebb kiülése mindenesetre inkább az egymást követő építkezést sugallja.
- ¹⁸ A torony nélküli oromfalakon a templom tengelyében gyakran előforduló megoldás a többkaréjos körablak rózsablakként való elhelyezése. A környékről két példát említünk: Márokpapi és Vámosatya templomait egyaránt a XIV. század elejére datálják. Éppen a szentély viszonylagos szélessége miatt nem tarthatjuk teljesen kizártnak azt sem, hogy annak poligonális lezárása is egy második építési periódus eredménye. Nem példa nélküli megoldás a környéken a XIII. század végén és a XIV. század elején, hogy az egyenes záródású apszis keleti falán két ablak helyezkedik el egymás mellett (Nyírbétek római katolikus, Márokpapi és Kígyós református templomai). A benei torony felső szintjén látható két csúcsíves ablak, kora gótikus jelleggel és méretével, egy ilyen egykori elhelyezésben is elképzelhető.
- ¹⁹ Lehoczky Tivadar éppen erre a bevésésre s erre az évszámra alapozta az egész templom építési időpontjára vonatkozó véleményét. A feliratról azt a következtetést is levonta, hogy a templomot Beregi Helele és Pán András építették, Korjatovics Tódor podóliai menekült herceg, Luxemburgi Zsigmond nagybátyja, munkácsi alvárnagya és várnagya. LEHOCZKY 1881/1882. III.: 66. Az azonosításnak ellentmond, hogy Munkácsi Tódor podóliai litván herceg, beregi és máramarosi ispán 1415-ben elhunyt, és a két familiáris személye, illetve munkácsi szerepük is a vésett évszámmal évtizedekkel korábban, 1415–1417-ből adatolható: ENGEL 1996. II.: 97., 170., 185.
- ²⁰ A párhuzamokra utaló adatok forrása: MMT X., XI. és DESCHMANN 1990.
- ²¹ HENSZLMANN 1864. 136., 142.
- ²² Forster Központ, Tudományos Irattár, Römer-jegyzőkönyvek, XVI. 23–25.
- ²³ RÖMER 1874. 100.
- ²⁴ Forster Központ, Tervtár, ltsz.: K 472 (törzsv.). Lehoczky Tivadar 1876. február 24-én küldte meg a MIB-nek benei templomról készített törzsvét: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1876/18., 36.
- ²⁵ LEHOCZKY 1881/1882. III.: 71.
- ²⁶ Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1877/77., 1878/59., 73. – a kiviteli tervet Daxner Andor készítette; a miniszter a MOB javaslatának megfelelően a támogatás iránti kérelmet elutasította: MOB-iratok, 1883/12., 18., 33., 37. – Nem zárható ki, hogy a benei református parókián található *A benei ref. templom tervrajza a kijavítás előtt 1884 év nyarán* feliratú terv szerzője Daxner Andor.
- ²⁷ HENSZLMANN 1886. 264.
- ²⁸ Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1905/519., 1906/71., 125. – rajz: Tervtár, ltsz.: K 1531; fényképek: Fotótár, ltsz.: 10.654–10.657.
- ²⁹ 1906-ban elsősorban a tető cseréjére került sor, míg a templom egyéb részein a középkori elemek részleges visszabontásával tatarozás jellegű beavatkozások történtek. Az 1934-es beavatkozás elsősorban a belső tér gyökeres átalakítását célozta, s ekkor a történeti „rétegek” (főként a XVIII. századi berendezés) elpusztultak. 1940-ben a leégett tető méltatlan megoldású cseréjére és bádогоzására került sor.
- ³⁰ A 2001–2004-es, részleges helyreállítás tervezője Fülöpp Róbert építész volt (Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ).